

ความเชื่อทางการเมือง ของพระสงฆ์ไทย

พลศักดิ์ จิรไกรศิริ

บันทึกของบรรณาธิการ

รายงานการวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๒๗ เรื่อง 'ความเชื่อในพุทธธรรม สถานภาพในสถาบันสงฆ์ และความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ไทย' ของผู้วิจัย การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้สอบถามความเห็นจากพระสงฆ์ทั้งสองนิกายคือ มหานิกายและธรรมยุตในเขตกรุงเทพมหานคร โดยมีรายละเอียดดังนี้คือ

๑. จำนวนวัดที่สอบถาม ๙๖ วัด แบ่งเป็น

- ๑.๑ มหานิกาย ๗๔ วัด
- ๑.๒ ธรรมยุต ๒๒ วัด

๒. จำนวนพระสงฆ์ที่สอบถาม ๔๓๙ รูปแบ่งเป็น

- ๒.๑ มหานิกาย ๒๗๘ รูป
- ๒.๒ ธรรมยุต ๑๖๑ รูป

๓. สถานภาพของพระสงฆ์ที่สอบถาม แบ่งเป็น

- ๓.๑ พระสังฆาธิการ ๓๒ รูป
- ๓.๒ พระลูกวัด ๔๐๗ รูป

เนื้อหาที่น่าสนใจนี้มาจากบทที่ ๘ ของวิทยานิพนธ์ ในการตีพิมพ์ครั้งนี้บรรณาธิการได้ปรับแก้ภาษาเพียงเล็กน้อยในบางแห่ง ด้วยเหตุผลด้านการทำบรรณาธิการ เนื่องจากความทั้งหมดยังคงเดิมตามต้นฉบับ

ในระบบการเมืองหนึ่งๆ จะประกอบด้วยส่วนย่อยๆ หรือสถาบันทางการเมืองต่างๆ ที่มีลักษณะทางโครงสร้างและหน้าที่เฉพาะของตัวเอง^๑ เมื่อส่วนย่อยๆ เหล่านี้ประกอบกันเข้าเป็นระบบการเมือง ทำให้ระบบการเมืองมีหน้าที่สำคัญ ๓ ประการคือ ประการแรก การตอบสนองความต้องการของพลเมืองทั้งในระดับปัจเจกชนและระดับกลุ่ม ประการที่สอง การธำรงรักษาระบบด้วยการเลือกสรรบุคคลเข้ามาปฏิบัติหน้าที่ทางการเมือง และการให้การเรียนรู้ทางการเมืองแก่สมาชิกของระบบการเมือง และประการที่สาม การปรับตัวอย่างฉับไวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น^๒ การทำหน้าที่ทั้งสามประการนี้ถือเป็นกระบวนการแปรสภาพของสถาบันทางการเมืองต่างๆ ที่จะนำปัจจัยนำเข้า (ความต้องการและความสนับสนุน) ไปสู่กระบวนการตัดสินใจแล้วออกมาเป็นผลผลิตเข้าไปสู่สภาพแวดล้อม ถ้ากระบวนการแปรสภาพมีสมรรถนะระบบการเมืองจะสามารถธำรงรักษาระบบของตัวเองอยู่ได้ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า ระบบมีดุลยภาพ (Equilibrium) ในระบบการเมืองมีปัจจัยนำเข้าอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการรักษาดุลยภาพในระบบการเมือง ปัจจัยนำเข้านั้นคือความต้องการทางสัญลักษณ์ (Symbolic inputs) เช่น ความต้องการย้ำความสำคัญของค่านิยมและปทัสถานทางสังคมที่มีน้ำใจประชาธิปไตย เป็นต้น ซึ่งสถาบันทางสังคมที่ผลิตชอบต่อการตอบสนองความต้องการนี้ให้เป็นไปตามผลทางสัญลักษณ์ก็คือสถาบันศาสนา ในฐานะที่สถาบันศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของระบบการเมือง กิจกรรมทางการเมืองจะหาความสมบูรณ์ไม่ได้ หากไม่นำเอาทธิพลและผลที่ได้รับจากบทบัญญัติของศาสนาเข้ามาร่วมพิจารณาถึงการตอบสนองความต้องการที่จะส่งเสริมจิตใจและรักษาวินัยธรรม เพื่อให้เกิดความมั่นคงแก่แผนของระบบการเมืองในลักษณะที่มีการประสานกลมมือกัน มีความราบรื่นและมีความสามารถที่จะปรับตัวกับสภาพแวดล้อม^๓

ในระบบการเมืองไทยก็มีสถาบันพุทธศาสนาเป็นสถาบันสำคัญในการช่วยจัดระเบียบทางสังคมและ

เป็นสื่อในการควบคุมระเบียบทางสังคมด้วย ดังจะเห็นว่าในระบบการเมืองไทยจำเป็นต้องมีการควบคุมให้สมาชิกของระบบการเมืองอยู่ในกฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนเพื่อความสงบสุขและความมั่นคงปลอดภัย โดยระบบการเมืองไทยได้มีการตราพระราชบัญญัติ พระราชกฤษฎีกา พระราชกำหนดและระเบียบต่างๆ เพื่อบังคับใช้ทั่วพระราชอาณาจักร แต่กฎระเบียบเหล่านี้เป็นเครื่องบังคับด้านร่างกายและพฤติกรรมภายนอก การที่ประชาชนจะเชื่อถือปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ทางการเมืองมากน้อยเพียงใดนั้น พุทธศาสนาน่าจะมีความสำคัญต่อการช่วยอบรมกล่อมเกล้าให้อุบาสกอุบาสิกาปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนทางสังคมและการเมือง ทั้งยังช่วยโน้มน้าวจิตใจและสร้างค่านิยมทางศีลธรรมต่อการคล้อยตามระเบียบทางการเมืองอีกด้วย

ในสถาบันพุทธศาสนามีพระสงฆ์เป็นบุคลากรที่สำคัญยิ่งในการอบรมสั่งสอนราษฎรให้เป็นพลเมืองดีของประเทศ โดยการเผยแพร่โลกียธรรม เป็นต้นว่า ธรรมาธิปไตย ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร สังคหวัตถุ พรหมวิหาร สามัคคีธรรม อปรีหานิยธรรม สันติธรรม ความเท่าเทียมกันของมนุษย์ โลกธรรมและสัปปริสธรรมแก่ประชาชนโดยทั่วไป การที่บุคคลได้รับการสั่งสอนหลักพุทธธรรมที่มีลักษณะสนับสนุนลัทธิประชาธิปไตยมากกว่าอำนาจนิยม ย่อมทำให้ผู้ยึดถือพุทธธรรมเหล่านี้ มีแนวโน้มไปสู่การมีความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยร่วมกัน ซึ่งน่าจะช่วยลดปัญหาความขัดแย้งในอุดมการณ์ทางการเมืองของระบบการเมืองไทยได้บ้าง ดังนั้น พระสงฆ์จึงเป็นกลุ่มประชากรที่น่าศึกษาว่า

๑. พระสงฆ์มีความเชื่อทางพุทธศาสนาอย่างไร
๒. พระสงฆ์มีความเชื่อทางการเมืองอย่างไร
๓. พระสงฆ์มีความเชื่อในพุทธธรรมสัมพันธ์กับความเชื่อทางการเมืองหรือไม่อย่างไร
๔. สถานภาพของพระสงฆ์มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางการเมืองหรือไม่อย่างไร

๕. สถานภาพของพระสงฆ์มีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับความเชื่อในพุทธธรรมแตกต่างกันหรือไม่อย่างไร

การศึกษาความเชื่อทางการเมือง การเน้นความสำคัญของความเชื่อในพุทธธรรมและสถานภาพในสถาบันสงฆ์ เป็นการศึกษาตามแนวความคิดที่เน้นความสำคัญอยู่ที่ปัจจัยภายในสถาบันสงฆ์ คือนั่นหลักคำสอนในพุทธศาสนาและสถานภาพของพระสงฆ์ แต่ไม่ได้หมายความว่า ปัจจัยในสถาบันสงฆ์มีความสำคัญมากกว่าปัจจัยภายนอกเพียงแต่ได้มีผู้ศึกษาโครงสร้างทางสังคมและการเมืองที่มีผลต่อความคิดเห็นและพฤติกรรมทางการเมืองของพระสงฆ์มาแล้ว^๔ สาเหตุที่เน้นความสำคัญอยู่ที่พุทธธรรมและสถานภาพของพระสงฆ์ ก็เพราะจากการสังเกตวิถีชีวิตของพระสงฆ์ภายในวัด พบว่าผู้บวชเรียนมีหน้าที่หลายประการ ประการหนึ่งที่สำคัญคือการศึกษาปริยัติธรรมเป็นเวลานาน ซึ่งถือเป็นการปลูกฝังให้เกิดความเชื่อในคำสอนของพระพุทธศาสนาต่อจากโรงเรียนและครอบครัว และความเชื่อนี้จะเป็นรากฐานของความเชื่ออย่างอื่น เป็นต้นว่าความเชื่อทางการเมืองได้ นอกจากนั้น ภายในสถาบันสงฆ์ พระสงฆ์มิใช่จะมีสถานภาพอย่างเดียวกัน ความแตกต่างในสถานภาพของพระสงฆ์เกิดขึ้นได้ ตามการแบ่งหน้าที่กันทำ ตามการศึกษา ตามวัย ตามความสามารถและตามวัตรปฏิบัติ ซึ่งนำไปสู่ความแตกต่างในแบบการดำเนินชีวิตและโอกาสของชีวิตสงฆ์ ความแตกต่างนี้น่าจะมีความสำคัญทั้งต่อความเชื่อในพุทธธรรมและความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์

ในการสรุปขอยอดผลการวิจัย ขอแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๓ ส่วน คือในส่วนแรกจะเป็นการสรุปผลการศึกษาดำเนินชีวิตประสงฆ์ได้ตั้งไว้ทั้ง ๕ ประการ รวมทั้งจะได้สรุปรวมทั้งหมด เพื่อเสนอข้อค้นพบใหม่ในลักษณะภาพรวม ในส่วนที่สองจะได้นำข้อค้นพบใหม่มาเสนอเป็นบทบาทใหม่ของพระสงฆ์ในอนาคต และในส่วนสุดท้ายจะให้ข้อเสนอแนะบางประการในการวิจัยต่อไป

ความเชื่อทางพุทธศาสนาของพระสงฆ์

สรุปได้ดังนี้

๑. พระสงฆ์ไทยให้ความสำคัญกับความเชื่อในหลักธรรมส่วนใหญ่ค่อนข้างมาก มีเพียงหลักธรรมส่วนน้อยเท่านั้นที่พระสงฆ์ให้ความสำคัญน้อย ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑.๑ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับความเชื่อในอริยสัจและเบญจขันธ์ปานกลางคือ มีความเชื่อในมัชฌิมาปฏิปทา เบญจขันธ์เป็นสิ่งไม่เที่ยงและการไม่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในระดับสูง และให้ความสำคัญในทุกข์สุขเกิดจากจิตใจอยู่ในระดับต่ำ

๑.๒ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับไตรลักษณ์ และกรรมค่อนข้างน้อย คือเน้นความสำคัญในปัจจุสมุปบาท ความหวังของผู้มีศีลและความไม่เที่ยงของกามอยู่ในระดับต่ำทั้งสิ้น

๑.๓ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับการปกครองโดยธรรมค่อนข้างมาก คือเน้นความสำคัญในกัลยาณวัตร การยึดถือธรรมะเป็นใหญ่ ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร และพรหมวิหารอยู่ในระดับสูง และเน้นความสำคัญในการเคารพธรรมกับสังคหวัตถุอยู่ในระดับปานกลาง

๑.๔ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับวิธีการปกครองโดยธรรมปานกลาง คือเน้นความสำคัญในสามัคคีธรรม การยึดถือความประพฤติดี การยึดถือปัญญา สันติธรรมและการยึดถือคุณธรรมอยู่ในระดับสูง เน้นความสำคัญในการใช้เสียงข้างมาก ความไม่มีอาวุธแห่งพรรษา อปริหานิยธรรม ความเสมอภาคโดยกำเนิดและความเท่าเทียมกันอยู่ในระดับปานกลาง และเน้นความสำคัญในความเป็นมิตรกับทุกคนในระดับค่อนข้างต่ำ

๑.๕ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับวิถีชีวิตที่มีธรรมค่อนข้างมาก คือ เน้นความสำคัญใน

การบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม ความรับผิดชอบต่อสังคม การไม่ค้าขายอาวุธ อริยสาวกไม่มีสมณศักดิ์การช่วยเหลือผู้อื่น หิริและโอตตปปะ สัมปยุตธรรมอยู่ในระดับสูง นั้นความสำคัญในสังคมสงเคราะห์ ความดีไม่ได้อยู่ที่ยศ และสรรเสริญ ความไม่หลงในโลกธรรม การเข้าถึงพระ จัทรธรรม ความเป็นพลเมืองดีอยู่ในระดับปานกลาง และ นั้นความสำคัญในการมีจิตใจกว้างขวาง ธรรมะของ จกัณฐ์และความขยันหมั่นเพียรอยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ

๒. สถานภาพที่มีอิทธิพลในการกำหนดความ แตกต่างในความเชื่อทางพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ได้แก่ ปริยัติธรรมและพรรษา โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ พระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมสูงกว่ามี แนวโน้มที่จะเน้นความสำคัญของพุทธธรรมมากกว่า พระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมต่ำกว่า

๒.๒ พระสงฆ์ที่มีจำนวนพรรษาสูงกว่ามีแนว- โน้มที่จะเน้นความสำคัญของพุทธธรรมมากกว่า พระสงฆ์ที่มีจำนวนพรรษาต่ำกว่า

๓. สถานภาพที่นำมาทดสอบและพบว่าไม่มีอิทธิ- พลต่อระดับการเน้นหนักของการมีความเชื่อทางพุทธ- ศาสนาแตกต่างกันได้แก่ พระสังฆาธิการ นิิกายและ เมณคักดิ์ ในกรณีเช่นนี้ทำให้เห็นว่า พระสงฆ์ไม่ว่าจะ ีระดับพระสังฆาธิการใด มีระดับสมณคักดิ์ใด หรือ ึ่งกัตรธรรมยุติกนิกายหรือมหานิกาย ล้วนไม่มีผลต่อ ความเชื่อทางพุทธศาสนาของพระสงฆ์

ความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์

สรุปได้ดังนี้

๑. พระสงฆ์มีความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยมากกว่าแบบอำนาจนิยม โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑.๑ พระสงฆ์เน้นหนักความเชื่อในหลักการ ประชาธิปไตยมากกว่าหลักการอำนาจนิยม คือมีความ เชื่อในอำนาจอันชอบธรรมมาจากความยินยอมของ ีวงชนและประชาชนมีสิทธิคัดค้านรัฐบาลอยู่ในระดับสูง

มีความเชื่อในความสามารถ สติปัญญาและการรู้จักใช้ เหตุผลของมนุษย์ มนุษย์มีสิทธิ อิสรภาพและเสรีภาพ มนุษย์มีความเท่าเทียมกันกับอำนาจสูงสุดในการปกครอง มาจากประชาชนอยู่ในระดับปานกลาง

๑.๒ พระสงฆ์เน้นหนักความเชื่อในวิธีการ ประชาธิปไตยมากกว่าวิธีการอำนาจนิยม คือมีความ เชื่ออยู่ในระดับสูงเกี่ยวกับการประชุมปรึกษาแลกเปลี่ยน ความคิดเห็นการกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ของรัฐบาล การให้ความคุ้มครองทางกฎหมายและการเมือง การให้ สิทธิในการเลือกตั้งทั่วไป การแบ่งแยกอำนาจอธิปไตย และการแสดงประชามติอย่างเสรี

๑.๓ พระสงฆ์เน้นหนักความเชื่อในวิถีชีวิต ประชาธิปไตยมากกว่าวิถีชีวิตอำนาจนิยม คือมีความ เชื่ออยู่ในระดับสูงเกี่ยวกับความสนใจในการมีส่วนร่วม ทางการเมือง การยึดถือในกติกาประชาธิปไตยและ ความสำนึกในหน้าที่พลเมืองของตน และเน้นหนักใน ระดับปานกลางเกี่ยวกับความเชื่อมั่นในความสามารถ สติปัญญาและความมีเหตุผล ความเชื่อมั่นในความ เท่าเทียมกัน การมองโลกในแง่ดี การยึดมั่นในความ สำคัญ คุณค่าและศักดิ์ศรีของบุคคล การมีจิตใจ ต้องการประชาธิปไตย การเคารพสิทธิและเสรีภาพของ ผู้อื่น การวิพากษ์วิจารณ์อย่างมีเหตุผลและสร้างสรรค์ และมีลักษณะเป็นเสรีนิยม

๒. สถานภาพที่มีอิทธิพลในการกำหนดความแตก- ต่างในความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ได้แก่ นิิกาย และปริยัติธรรม โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ พระมหานิกายมีแนวโน้มที่จะเน้นหนัก ความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยสูงกว่าพระ ธรรมยุต

๒.๒ พระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมสูงกว่ามี แนวโน้มที่จะเน้นหนักความเชื่อทางการเมืองแบบ ประชาธิปไตยมากกว่าพระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรม ต่ำกว่า

๓. สถานภาพที่นำมาทดสอบและพบว่าไม่มีอิทธิพลต่อระดับของการมีความเชื่อทางการเมืองแตกต่างกัน ได้แก่ พระสังฆาธิการ พระสมณศักดิ์และพรรษา กล่าวคือ พระสงฆ์ไม่ว่าจะมีระดับพระสังฆาธิการใด มีระดับสมณศักดิ์ใดและมีจำนวนพรรษามากเท่าใดก็เน้นหนักความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยคล้ายคลึงกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับความเชื่อในพุทธธรรมของพระสงฆ์

สรุปได้ดังนี้

๑. เฉลี่ยโดยทั่วไป ความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์สัมพันธ์กับระดับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมค่อนข้างสูง โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑.๑ พระสงฆ์ยังเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมสูงจะยังมีความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยสูงขึ้นและแบบอำนาจนิยมต่ำลง

๑.๒ พระสงฆ์ยังเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมสูง จะยังมีความเชื่อในหลักการประชาธิปไตยสูงขึ้นและหลักการอำนาจนิยมต่ำลง

๒. กลุ่มพุทธธรรมที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ค่อนข้างสูงได้แก่ ความเชื่อในหลักการปกครองโดยธรรม วิธีการปกครองโดยธรรม และวิถีชีวิตที่มีธรรม โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ พระสงฆ์ยังเน้นหนักความเชื่อในหลักการปกครองโดยธรรมสูง จะยังมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงขึ้นกับมีความเชื่อในหลักการวิธีการและวิถีชีวิตอำนาจนิยมต่ำลง

๒.๒ พระสงฆ์ยังเน้นหนักความเชื่อในวิธีการปกครองโดยธรรมสูง จะยังมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงขึ้นกับมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตอำนาจนิยมต่ำลง

๒.๓ พระสงฆ์ยังเน้นหนักความเชื่อในวิถีชีวิตที่มีธรรมสูง จะยังมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงขึ้นกับมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตอำนาจนิยมต่ำลง

๓. กลุ่มพุทธธรรมที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ค่อนข้างต่ำและไม่มีค่าความสัมพันธ์ ได้แก่ ความเชื่อในอริยสัจและเบญจขันธ์กับไตรลักษณ์และกรรมตามลำดับ กล่าวคือพระสงฆ์รูปใดไม่ว่าจะมีระดับการเน้นหนักความเชื่อในอริยสัจเบญจขันธ์ไตรลักษณ์หรือกรรมสูงต่ำเพียงใด ก็ไม่แนบเสมอไปว่าจะมีความเชื่อในหลักการวิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยหรืออำนาจนิยมสูงหรือต่ำอย่างไร

ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับสถานภาพของพระสงฆ์

สรุปได้ดังนี้

๑. สถานภาพของพระสงฆ์ด้านปริยัติธรรมมีส่วนทำให้พระสงฆ์มีความเชื่อทางการเมืองทั้งด้านหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตแตกต่างกัน โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑.๑ พระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมสูงกว่า มีแนวโน้มที่จะมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงกว่าพระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมต่ำกว่า

๑.๒ พระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมสูงกว่า มีแนวโน้มที่จะมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตอำนาจนิยมต่ำกว่าพระสงฆ์ที่มีระดับปริยัติธรรมต่ำกว่า

๒. สถานภาพของพระสงฆ์ด้านนิกายและพระสังฆาธิการมีส่วนทำให้พระสงฆ์มีความเชื่อทางการเมืองทั้งด้านวิธีการและวิถีชีวิตแตกต่างกัน (ยกเว้นด้านหลักการ) โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ พระมหานิกาย มีแนวโน้มที่จะมีความเชื่อในวิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงกว่าพระธรรมยุต

๒.๒ พระมหานิกาย มีแนวโน้มที่จะมีความเชื่อ
วิธีการและวิถีชีวิตอันานิยมต่ำกว่าพระธรรมยุต

๒.๓ พระสังฆาธิการระดับสูง มีแนวโน้มที่จะมี
ความเชื่อในวิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงกว่า
พระสังฆาธิการระดับต่ำ

๒.๔ พระสังฆาธิการระดับสูง มีแนวโน้มที่จะมี
ความเชื่อในวิธีการและวิถีชีวิตอันานิยมต่ำกว่าพระ
สังฆาธิการระดับต่ำ

๓. สถานภาพของพระสงฆ์ด้านสมณศักดิ์และ
ราชาไม่มีส่วนทำให้พระสงฆ์มีความเชื่อทางการเมือง
ด้านหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตแตกต่างกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับ ความเชื่อในพุทธธรรมของพระสงฆ์ต่างสถานภาพ

สรุปได้ดังนี้

๑. เมื่อนำความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทาง
การเมืองกับความเชื่อในพุทธธรรมมาจำแนกตามสถาน-
ภาพ พบว่า ค่าความสัมพันธ์ของทุกสถานภาพแตกต่าง
จากตอนที่ยังไม่ได้จำแนกพระสงฆ์ตามสถานภาพ
คือ

๑.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการ
เมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมของพระ
วณิกายมีค่าต่ำกว่าของพระธรรมยุต

๑.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการ
เมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมของพระ
สังฆาธิการระดับเจ้าอาวาสมีสูงกว่าพระสังฆาธิการระดับ
คณะ

๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการ
เมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมของพระ
ณคัตถ์มีค่าเรียงจากสูงไปต่ำได้แก่ พระราชาคณะ
ะครูสัญญาบัตรและพระครูฐานานุกรม

๑.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมือง
เมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมของพระ
เปรียญและพระนักธรรมมีค่าปานกลางพอ ๆ กัน

๑.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมือง
เมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมของพระ
เถระ พระมัชฌิมะและพระนวกะ มีค่าปานกลางพอ ๆ กัน

๒. เมื่อนำสถานภาพของพระสงฆ์มาพิจารณาโดย
ละเอียด พบว่าระดับปริยัติธรรมและพรรษาเท่านั้น ที่มี
ค่าความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองและการ
เน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรม โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ พระนักธรรมและพระเปรียญ ยิ่งเน้นหนัก
ความเชื่อในพุทธธรรมมากขึ้นจะยิ่งมีความเชื่อในหลักการ
วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงขึ้น และยิ่งมีความ
เชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตอันานิยมต่ำลง

๒.๒ พระนวกะ พระมัชฌิมะและพระเถระ ยิ่ง
เน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมมากขึ้น ยิ่งมีความเชื่อ
ในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงขึ้น และ
ยิ่งมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตอันานิ-
ยมต่ำลง

๒.๓ พระนวกะ พระมัชฌิมะและพระเถระ
ยิ่งเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมมากขึ้น ยิ่งมีความ
เชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยสูงขึ้น
และยิ่งมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตอันานิ-
ยมต่ำลง

๓. สถานภาพอื่นๆ ของพระสงฆ์ ไม่มีค่าความ
สัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับการเน้นหนัก
ความเชื่อในพุทธธรรม

๔. เมื่อเปรียบเทียบค่าความสัมพันธ์ระหว่างความ
เชื่อทางการเมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรม
และความเชื่อทางการเมืองกับสถานภาพของพระสงฆ์
ความสัมพันธ์ของตัวแปรคู่แรกมีค่ามากกว่าตัวแปรคู่หลัง
จึงสรุปได้ว่า การเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมมีอิทธิ-

พลต่อความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์มากกว่าสถานภาพในสถาบันสงฆ์

สรุปรวม

การศึกษาความเชื่อทางการเมือง ความเชื่อในพุทธธรรมและสถานภาพในสถาบันสงฆ์พอที่จะสรุปรวบยอดได้ว่า พระสงฆ์ไทยมีความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยมากกว่าแบบอำนาจนิยม ทั้งในด้านหลักการ วิธีการและวิถีชีวิต โดยความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์นี้มีความสัมพันธ์กับการเน้นหนักความเชื่อในกลุ่มโลกียธรรมอันประกอบด้วยหลักการปกครองโดยธรรม วิธีการปกครองโดยธรรมและวิถีชีวิตมีธรรมอยู่ในระดับสูง ซึ่งสอดคล้องกับการที่พระสงฆ์ไทยมีความเชื่อในกลุ่มโลกียธรรมนี้ค่อนข้างสูง และสถานภาพในสถาบันสงฆ์ที่มีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยกับการเน้นหนักความเชื่อในกลุ่มโลกียธรรมของพระสงฆ์คือ ระดับปรียัติธรรมและพรรษา ส่วนสถานภาพด้านนิกาย พระสังฆาธิการและสมณศักดิ์ มีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ดังกล่าวเพียงเล็กน้อย จากข้อค้นพบเหล่านี้ พอที่จะสรุปเป็นข้อค้นพบรวมได้ว่า

ถ้าพระสงฆ์มีความตระหนักในความเชื่อเกี่ยวกับหลักการปกครองโดยธรรม วิธีการปกครองโดยธรรมและวิถีชีวิตที่มีธรรม (กลุ่มโลกียธรรม) ในระดับสูง พระสงฆ์มีแนวโน้มที่จะมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยมากกว่าอำนาจนิยม โดยมีเงื่อนไขว่า ถ้าพระสงฆ์มีระดับปรียัติธรรมและพรรษาสูงขึ้น จะทำให้ความสัมพันธ์ข้างต้นมีแนวโน้มสูงขึ้น หมายความว่า ถ้าพระสงฆ์มีระดับปรียัติธรรมและพรรษาสูงขึ้นกับมีความตระหนักในความเชื่อเกี่ยวกับกลุ่มโลกียธรรมมากขึ้น จะมีแนวโน้มในความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยมากกว่าแบบอำนาจนิยม ส่วนสถานภาพด้านนิกาย พระสังฆาธิการและสมณศักดิ์มีผลต่อความสัมพันธ์ข้างต้นเพียงเล็กน้อย

จากการสรุปรวบยอดนี้ ทำให้เห็นว่าทุกกลุ่มพุทธธรรมมิใช่จะมีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางการเมือง

เมืองของพระสงฆ์โดยเท่าเทียมกัน กลุ่มพุทธธรรมที่จะมีผลอย่างแท้จริงต่อความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์คือกลุ่มพุทธธรรมที่มีลักษณะเกี่ยวข้องกับหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตในการเมืองการปกครองทั้งฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร ซึ่งรวมเรียกว่า 'กลุ่มโลกียธรรม' สาเหตุที่ความเชื่อทางการเมืองมีความสัมพันธ์กับกลุ่มโลกียธรรมมากกว่ากลุ่มโลกุตระธรรม อาจเป็นเพราะว่า พุทธศาสนาแบ่งธรรมออกเป็น ๒ ระดับ ซึ่งตั้งอยู่บนความจริงที่แตกต่างกัน โลกุตระธรรมตั้งอยู่บนปรมาตตลัจ^{*} พิจารณาได้ด้วยเหตุผล ส่วนโลกียธรรมตั้งอยู่บนสมมติลัจเป็นความจริงที่ยอมรับกันทั่วไป เช่น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หรือบุคคลมีตัวตน และมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นในฐานะที่เป็นสมาชิกร่วมครอบครัวร่วมสังคมและร่วมชาติ เป็นต้น เมื่อการเมืองมีลักษณะเป็นสมมติลัจมากกว่าปรมาตตลัจ ความเชื่อทางการเมืองจึงมีความสัมพันธ์กับหลักธรรมกลุ่มสมมติลัจมากกว่าหลักธรรมกลุ่มปรมาตตลัจ ดังที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ให้อธิบายในเรื่องนี้ว่า

“...เมื่อเรายังอยู่ในสังคม เราก็ต้องยอมรับสภาพความเป็นจริงจะเรียกว่าสมมติลัจหรืออะไรก็ตาม รับว่าเราอยู่ในสังคมก็ต้องมีหน้าที่ต่อสังคม มีหน้าที่ต่อคนอื่นที่เราจะต้องทำประโยชน์ให้ ในเรื่องนี้ถ้าเราปฏิบัติโลกียธรรมแล้ว จะไม่มีปัญหาอย่างใดทั้งสิ้น เพราะในโลกุตระธรรมนั้น หมายถึงการแยกตนจากหมู่คณะหรือแยกตนออกจากสังคม เพื่อความรอดพ้นของตน ส่วนด้านโลกียธรรม หมายถึงสอนให้อยู่ในสังคม สอนให้ทำความดีให้เกิดแก่ตนและผู้อื่น สอนให้ตั้งอยู่ในพรหมวิหารคือ มีเมตตา กรุณา มุติตา และอุเบกขาต่อคนอื่น ๆ ที่มาเกี่ยวข้องกับเรา นอกจากนั้นยังมีธรรมอีกมากมาย ซึ่งพรรณนาไม่ถ้วนในทางด้านโลกียธรรม ที่สอนให้คนทุกคนไม่เบียดเบียนกัน สอนให้อยู่ร่วมกันได้ด้วยความสุขและสอนให้อุปการะเกื้อกูลต่อกัน”

ส่วนระดับปรียัติธรรมและพรรษาที่เป็นเงื่อนไขสำคัญในความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับกลุ่มโลกียธรรมนั้นหมายถึงว่าระดับปรียัติธรรมและพรรษาเป็นสถานภาพที่ส่งผลกระทบต่อค่าความสัมพันธ์

ระหว่างความเชื่อทางการเมืองกับการเน้นหนักความเชื่อในโลกียธรรมของพระสงฆ์ไทย เหตุผลที่ระดับปรียัติธรรมและพรรษามีความสำคัญถึงเพียงนี้ เนื่องด้วยสาเหตุเกี่ยวพันกันหลายประการดังนี้

ประการแรก ในหลักสูตรประโยคนักธรรมเป็นหลักสูตรที่มุ่งหวังในเชิงปฏิบัติ สำหรับพระสงฆ์ที่ตั้งใจจะรับใช้พระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง การศึกษาจึงเน้นหนักทางการแก้กระตุ้มธรรมปัญหาธรรม พระวินัยและศาสนพิธี ส่วนหลักสูตรประโยคบาลีเป็นหลักสูตรที่มุ่งหวังในเชิงวิชาการสำหรับพระสงฆ์ที่ตั้งใจจะศึกษาพุทธธรรมอย่างจริงจังเหมือนกัน เพราะเน้นการแปลและการแต่งฉันท์ ในการแปลภาษาผู้แปลย่อมต้องเข้าใจพระธรรมวินัยด้วย พระสงฆ์ที่มีระดับปรียัติธรรมสูงขึ้นไปจะมีความเข้าใจในหลักพุทธธรรมต่าง ๆ ลึกซึ้งยิ่งขึ้นและถ้ายังมีพรรษามากขึ้น ก็ยังมีเวลาศึกษามากขึ้น โอกาสของการปลูกฝังให้เชื่อในพุทธธรรมย่อมมีมากขึ้น

ประการที่สอง ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ มหาเถรสมาคมได้ประกาศหลักสูตรการศึกษาพระปรียัติธรรมแผนกบาลีปรับปรุงใหม่^๑ โดยให้เพิ่มวิชาสามัญเข้าไปในหลักสูตรบาลีหลายวิชา เป็นต้นว่าภาษาไทย ภาษาอังกฤษ คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นผลดีต่อพระสงฆ์ในด้านที่ว่า จะได้ทำให้พระสงฆ์เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ได้กว้างขวางขึ้น โลกทรรศน์ก็จะยิ่งกว้างขึ้น การเพิ่มวิชาสามัญเข้าไปในหลักสูตรนี้มีส่วนสำคัญต่อการเรียนรู้ทางการเมืองของพระสงฆ์ ในแง่ที่ว่าพระสงฆ์จะตระหนักถึงการรับข่าวสารการเมืองมากขึ้นและมีความสำนึกในบทบาทของสถาบันทางการเมือง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์ต่อการโน้มน้าวให้พระสงฆ์มีความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตย

ประการที่สาม จากการสังเกตการศึกษาปรียัติธรรมของพระสงฆ์ จะใช้วิธีการอบรมสั่งสอนพุทธธรรมแบบไม่เป็นการบังคับ การศึกษาทุกอย่างเป็นไปโดยวิธีสมัครใจ เพราะถ้าพระสงฆ์ไม่ชอบก็สามารถลาสิกขาออกไปได้ตลอดเวลา และเนื้อหาสาระของพุทธธรรมที่

สอนก็เน้นมาทางประชาธิปไตย ดังจะสังเกตได้จากแบบเรียนนวโกวาทหรือแบบเรียนหมวดพระธรรมวินัยของกระทรวงศึกษาธิการ

ประการสุดท้าย พระสงฆ์ที่มีระดับปรียัติธรรมและพรรษาสูงขึ้นจะยิ่งเน้นหนักความเชื่อในพุทธธรรมมากขึ้น และมีโอกาสในการเชื่อหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตประชาธิปไตยมากกว่าอำนาจนิยม จึงพบว่าระดับปรียัติธรรมและพรรษาเป็นตัวเชื่อมที่สำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างการเน้นหนักความเชื่อในโลกียธรรมกับความเชื่อทางการเมือง

ประเด็นที่น่าสนใจต่อไปก็คือ เมื่อหลักสูตร เวลา เนื้อหาและวิธีสอนปรียัติธรรมมีแนวโน้มจะเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ระดับปรียัติธรรมมีผลต่อทั้งความเชื่อทางการเมืองและความเชื่อในพุทธธรรมของพระสงฆ์ในทางที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมไทย ทั้งในด้านที่ชาวไทยเป็นชาวพุทธจึงสมควรมีความเชื่อในพุทธธรรม และรัฐบาลไทยมีเป้าหมายที่จะให้มีการพัฒนาระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยขึ้นในเมืองไทย จึงเป็นไปได้ว่าระบบปรียัติธรรมที่เป็นมาในอดีตและปัจจุบันจะเอื้ออำนวยต่อประเทศชาติในวัตถุประสงค์ดังกล่าวได้ทั้งหมด เนื่องจากการศึกษาบาลีแผนใหม่ในปัจจุบัน มีหลักการให้ศึกษาภาษาบาลีควบคู่กับวิชาการสมัยใหม่และมีการฝึกอบรมในภาคปฏิบัติ โดยมีการขยายขอบเขตของหลักสูตรออกเป็น ๓ ศึกษา คือบาลีศึกษา สามัญศึกษา และปริทัศน์ศึกษา บาลีศึกษาแบ่งการศึกษาออกเป็น ๑๐ ปี เปรียญตรี ๓ ปี เปรียญโท ๓ ปี เปรียญเอก ๔ ปี จนถึง ป.ธ.๙ แต่ในปีที่ ๑๐ เพิ่มการค้นคว้าพระไตรปิฎก สลายสามัญศึกษาเทียบเท่าประถมศึกษาตอนปลาย มัธยมศึกษาและอุดมศึกษา (คณะอักษรศาสตร์ สาขาภาษาไทย ภาษาอังกฤษและประวัติศาสตร์) และสลายปริทัศน์ศึกษามีการฝึกอบรมภาคปฏิบัติและวิชาประกอบทางศาสนา โบราณคดี จิตวิทยาและปรัชญา^๒

เมื่อพระสงฆ์ไทยได้รับประโยชน์จากระบบปรียัติธรรมที่ปรับปรุงใหม่นี้ จึงไม่สมควรที่จะลดหย่อน

คุณภาพของบาลีศึกษา เพราะความยากของบาลีศึกษา อาจจะช่วยให้พระสงฆ์มีความเข้าใจพุทธธรรมอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น ส่วนการศึกษาวิชาการสมัยใหม่จะเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ในการที่จะเข้าใจโลกและชีวิต แล้วสะท้อนไปสู่การเข้าใจหลักธรรมช่วยให้การศึกษารวมดียิ่งขึ้นอีกเช่นกัน การรักษาศึกษาบาลีจึงเป็นสิ่งสำคัญและการคงไว้ซึ่งมาตรฐานแห่งการศึกษบาลีน่าจะเป็นประโยชน์กว่าการปรับมาตรฐานเพื่อให้พระสงฆ์ได้สอบง่ายขึ้น จบหลักสูตรมากขึ้นหรือเพื่อให้พระสงฆ์มีกำลังใจสอบมากขึ้น เพราะการที่พระสงฆ์จะสำเร็จมากหรือน้อยไม่น่าจะเป็นด้วยหลักสูตรบาลีศึกษายากเกินไป น่าจะเป็นผู้ที่ศึกษาไม่สนใจจะศึกษาอย่างจริงจังมากกว่าและเป็นเพราะฐานะของผู้สำเร็จการศึกษาปริยัติธรรมได้ลดต่ำลง จนเห็นได้ชัดในขณะนี้ว่า แม้แต่ผู้ที่สำเร็จการศึกษาปริยัติธรรมชั้นสูงสุด ก็ไม่มีเกียรติเท่าผู้ที่จบปริญญาตรี ถึงยังดำรงเพศบรรพชิตอยู่ก็ไม่นับเป็นที่รู้จักสนใจ ซึ่งถ้าลาเพศไปก็ยิ่งไม่ปรากฏ กลับจะเป็นที่เพ่งมองไปในทางหมิ่นด้วย ถึงกับปิดบังประวัติของตน เพราะกลัวคนอื่นจะรู้ว่าไปจากสถาบันสงฆ์ ดังนั้นระบบปริยัติธรรมที่ควรปรับปรุงจึงน่าจะอยู่ที่สายสามัญศึกษา เพราะวิทยาการสมัยใหม่ก้าวหน้ารวดเร็วมาก การปรับปรุงการศึกษาสามัญจะทำให้พระสงฆ์เข้าใจวิชาการใหม่ๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อรัฐในฐานะเป็นผู้เพิ่มกำลังในการผลิตได้ ไม่ไปเป็นภาระของสังคมในฐานะผู้ด้อยการศึกษา หรือเพิ่มปัญหาสังคมในฐานะเป็นผู้ว่างงานเป็นต้น และที่สำคัญคือเป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนา ในฐานะเป็นพระสงฆ์ที่มีความสามารถนำเคารพนับถือ

บทบาททางสังคมและการเมืองของพระสงฆ์ในอนาคต

พระสงฆ์ในปัจจุบันคือผู้ที่พำนักอาศัยอยู่ในวัด มีชีวิตอยู่ด้วยอุดมคติ ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า ในพระธรรมวินัยได้กำหนดให้ชีวิตของพระสงฆ์มีหน้าที่ผูกพันอยู่กับสังคมสงฆ์และสังคมชาวบ้าน

ในสังคมสงฆ์จะเห็นได้จากพุทธบัญญัติต่างๆ เริ่มตั้งแต่การอยู่ร่วมกันในวัด การกำหนดเขตสีมาอุโบสถกรรม การปวารณาและกิจของสงฆ์อื่นๆ ที่ให้สงฆ์เป็นใหญ่ รวมทั้งสังฆกรรม ด้วยการเคารพตามลำดับอายุพรรษา ในสังคมชาวบ้าน พระธรรมวินัยได้กำหนดให้พระสงฆ์ฝากชีวิตความเป็นอยู่ด้านปัจจัย ๔ ไว้กับชาวบ้านและเตือนให้พระสงฆ์มีความสำนึกในหน้าที่และมีความสำนึกรับผิดชอบที่จะต้องมีชีวิตอยู่เพื่อประโยชน์และความสุขของมหาชน และให้พระสงฆ์มีความสัมพันธ์กับสังคมในทางที่ถูกต้อง รักษาเกียรติและฐานะให้สมกับที่สังคมได้ให้ความเคารพและไว้วางใจ ให้อนุเคราะห์สังคมด้วยคุณธรรม หวังให้สังคมได้รับประโยชน์อย่างแท้จริง มิได้มีจิตเจตนาแอบแฝงหวังอามิสตอบแทนใด ๆ”

พระสงฆ์มีอีกชื่อหนึ่งว่า ‘ภิกษุ’ แปลว่าผู้ขอ เพราะมีชีวิตอยู่ด้วยการภิกขาจาร คือการบิณฑบาต ในเรื่องผู้ขอ นอกจากจะทำให้พระภิกษุมีความสำนึกอยู่เสมอถึงความผูกพันและความรับผิดชอบต่อสังคมแล้ว นับเป็นการอบรมตนเองในการลดการยึดมั่นถือมั่นและไม่ว่าภูมิหลังของตนจะเป็นใครมาจากไหน จะต้องมามีชีวิตอยู่อย่างผู้ขอบางลักษณะ แม้พระพุทธเจ้าก็ตรัสไว้ว่าชีวิตเช่นนี้เป็นปรตัตตูปชีวิตีคือมีชีวิตอยู่ได้เพราะการเสียสละการให้ของผู้อื่น ในขณะเดียวกันพระสงฆ์ต้องอบรมจิตใจให้เปี่ยมไปด้วยความเมตตา กรุณา และคุณธรรมอื่นๆ ให้สมกับที่โบราณเรียกพระสงฆ์ผู้ไปบิณฑบาต ว่า ‘พระมาโปรดสัตว์’ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์หรือสื่อให้ศาสนิกชนเข้าใจหลักพระธรรมวินัย”

เมื่อสังคมไทยเข้าสู่สภาวะสังคมกำลังพัฒนาจากสังคมจารีตประเพณีไปสู่สังคมสมัยใหม่ ทั้งในเมืองและในชนบท ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจที่ถือความสำเร็จและถือความมั่นคงเป็นเป้าหมายสิ่งเหล่านี้ได้ก่อปัญหาความสับสนในทางจริยธรรม แม้ในเรื่องความดีความชั่ว เมื่อสังคมมีแนวโน้มว่าจะถือเงินและอำนาจเป็นเรื่องสำคัญ พระสงฆ์บางส่วนที่ไม่เข้าใจปัญหาที่ซับซ้อนนี้ก็ย่อมถูกระบบเสรี-ทุนนิยมครอบงำ

ความเห็นตามไปว่า คนมีเงินมีอำนาจเป็นคนดี พระสงฆ์ที่มีความคิดเห็นเช่นนี้จึงนำตนและวัดไปพัวพันอยู่กับคนมีเงินมีอำนาจ ในขณะที่เดียวกันตนเองก็ตกเป็นอุปกรณ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองของชนชั้นนำทางสังคม ทำให้พระสงฆ์บางส่วนยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ และโลกธรรมอื่นๆ แต่การยึดติดนี้ ถ้าพิจารณาทางด้านฆราวาสแล้วไม่น่าจะมีปัญหาอะไร ถ้าพิจารณาด้านบรรพชิตอาจจะได้รับการติเตียน แต่ถ้าพิจารณาด้วยหลักพุทธธรรมที่จะนำมาใช้กับสังคม ก็ไม่น่าจะมีความเสียหายต่อพระสงฆ์อย่างไร เพราะการยึดติดในสิ่งเหล่านี้มีผลน้อยมากต่อการมีความเชื่อทั้งในพุทธธรรมและในลัทธิการเมืองของพระสงฆ์

ปัญหาในบทบาทของพระสงฆ์ในปัจจุบัน น่าจะมาจากที่พระสงฆ์ไม่ปรับตัวให้เข้ากับความจริงสมัยใหม่มากกว่าความหลงในโลกธรรม พระสงฆ์มีจำนวนไม่น้อยที่พยายามฝืนอยู่ในสภาพคงเดิม ในท่ามกลางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ปลดปล่อยประชาชนไปสัมผัสกับอารยธรรมตะวันตก ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับราษฎรซึ่งมีมาแต่เดิมเริ่มห่างเหินไป โดยเฉพาะด้านการศึกษาเมื่อชาวบ้านเกิดความรู้สึกว่าพระสงฆ์เป็นคนครีไม่ทันสมัย ไม่อาจจะเข้าใจกันได้ เพราะพระสงฆ์ขาดความรู้ที่จะใช้เป็นสื่อกลางในการนำประชาชนเข้าหาพุทธธรรม ยิ่งกาลเวลาผ่านไปความเข้าใจก็ยิ่งห่างกัน จนไม่อาจเข้าใจกันได้และชาวบ้านเห็นว่าวิชาที่พระสงฆ์เล่าเรียนไม่อาจนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้ หรือช่วยเหลือสังคมได้^{๙๙}

การปรับตัวของพระสงฆ์นี้ มิใช่ปรับตัวไปตามการยอมรับพระสงฆ์ของบุคคลทั่วไป หรือพระสงฆ์พยายามปรับตัวให้ไหลไปตามกระแสของคนส่วนใหญ่ มีคนส่วนใหญ่ต้องการนิมนต์ท่านมาทำพิธีขึ้นบ้านใหม่ จิมป้ายหน้าร้าน สะเดาะเคราะห์ ท่านก็ทำ หรือกวบ้านไปหาท่านเพราะต้องการหาฤกษ์ยาม ขอนามหับตรหลาน ขอน้ำมนต์รักษาโรคภัยไข้เจ็บ ท่านก็สนองเจตนารมณ์อันมั่งมายของประชาชนอย่างไม่ยั้งคิด

ตลอดจนรัฐบาลต้องการให้พระสงฆ์ช่วยเผยแพร่ประชาธิปไตย ท่านก็สนองตอบนโยบายของรัฐบาล^{๑๐๐} จุดยืนของพระสงฆ์ควรมีความแน่นอนตามพระธรรมวินัย มิใช่ปฏิบัติไปตามเจตนารมณ์ของรัฐและประชาชน เพื่อป้องกันการประพฤติออกนอกกรอบสมณสาธูป ที่มีปรากฏในพระธรรมวินัยอย่างชัดเจน

พระสงฆ์ควรมีบทบาทเข้าช่วยเหลือรัฐบาลในหลายด้านนั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้อง แต่พระสงฆ์จะทำอะไร ควรดูสมณวิสัยให้เหมาะแก่สมณสาธูป พระสงฆ์กับการเมืองนั้นแยกกันไม่ออก แต่จะให้พระสงฆ์แสดงออกเป็นต้นว่า การฝึกฝนหรือเป็นสมาชิกของกลุ่มหรือพรรคการเมือง หรือเป็นผู้นำมวลชนในการเดินขบวนเรียกร้อง หรือสนับสนุนทางการเมืองใดๆ ไม่น่าจะเป็นสมณสาธูปที่น่าสรรเสริญ พระสงฆ์น่าจะช่วยเหลือรัฐได้ ในการปลูกฝังความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยให้แก่ประชาชนที่ละเล็กทีละน้อย โดยผ่านการเทศน์บั้ง การพัฒนาท้องถิ่นบั้ง การออกนิเทศสารบั้ง การเปิดสอนในโรงเรียนพุทธศาสนาวันอาทิตย์บั้ง การให้พระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการเผยแพร่ประชาธิปไตย เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ในด้านที่ว่า พระสงฆ์เป็นตัวแทนของวัด ซึ่งเป็นศูนย์กลางที่รวมจิตใจของประชาชน พระสงฆ์จึงกลายเป็นผู้นำทางจิตใจและเป็นหลักประกันความมั่นคงของประเทศ ในฐานะเป็นที่ยึดเหนี่ยวประชาชน ให้มีความสามัคคีและให้รวมตัวกันเข้าเป็นหน่วยหนึ่งได้ ดังที่พระมหาประยุทธิ์ได้แสดงทัศนะไว้ว่า

...ในสังคมประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ สิ่งที่คุณคุมความประพฤติของชนชั้นปกครองก็คือเสียงของประชาชน ซึ่งหมายถึงประชาชนที่ได้รับการศึกษาดีแล้ว แต่ถ้าประชาชนยังด้อยการศึกษาอยู่และสถาบันอื่นที่เคยช่วยทำหน้าที่นี้หมดความหมายไประบบควบคุมก็เกิดช่องโหว่ จึงอาจเป็นสภาพที่เสี่ยงภัยก็ได้^{๑๐๑}

ดังนั้น พระสงฆ์จึงควรมีบทบาทและหน้าที่ช่วยเหลือรัฐในทางการเมือง ซึ่งในทางวิชาการแล้วเข้ากับแนวความคิดทางโครงสร้างและหน้าที่ของระบบการเมือง^{๑๐๒}

ที่พิจารณากระบวนการเมืองว่าเป็นระบบหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยสถาบันต่าง ๆ ที่ยึดเหนี่ยวและมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน โดยมีหน้าที่ช่วยแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ เป็นเสมือนกลไกที่ทำงานเพื่อประโยชน์ของสังคม แต่ละสถาบันจะทำหน้าที่ของตน ซึ่งเป็น การตอบสนองต่อความต้องการสมาชิกของสังคมและของสถาบันอื่น ๆ ด้วย และการทำหน้าที่เหล่านี้จะเป็นไปในทางที่สนับสนุนซึ่งกันและกันในขั้นสุดท้าย

ในฐานะที่สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันหนึ่งในสังคมไทย ที่มีพระสงฆ์เป็นบุคลากรในการสืบพระศาสนา พระสงฆ์ควรมียุทธศาสตร์ทางการเมืองเป็นผู้นำทางจิตใจของประชาชน และเป็นผู้ชักจูงให้ประชาชนไปสู่เป้าหมายในชีวิตที่ถูกต้อง ซึ่งมีใช้ด้วยการเทศน์เท่านั้น แต่ด้วยการกระทำและพัฒนาจิตใจและความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้นด้วย

ในปัจจุบัน พระสงฆ์ทั้งในกรุงเทพมหานครและในที่อื่น ๆ ค่อย ๆ ยอมรับฐานะของตนว่า อาจจะเป็นหนึ่งในกลไกของสถาบันแห่งการพัฒนา ซึ่งจะช่วยให้สังคมสามารถและทักษะในด้านการพัฒนาท้องถิ่นสูงขึ้น และช่วยให้พระสงฆ์ได้ประกอบกิจกรรมตามความรับผิดชอบที่จะบริการต่อชุมชนที่ตนอาศัยปัจจัย ๔ จึงเป็นที่คาดหวังกันว่า การที่พระสงฆ์มีบทบาทในกระบวนการพัฒนาประเทศนั้น พระสงฆ์สามารถคอยสนองความต้องการของประชาชนในแต่ละพื้นที่ได้เป็นอย่างดีและจะช่วยให้ความเกี่ยวพันที่มีต่อชุมชนในแต่ละเขตแน่นแฟ้นขึ้น ขณะเดียวกันการให้บริการชุมชนของพระสงฆ์ยังจะช่วยสร้างและประสานให้เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างความเชื่อ ข้อปฏิบัติทางพุทธศาสนากับแรงกระตุ้นในการพัฒนา

ในสังคมไทย พระสงฆ์เป็นผู้มีเวลา ความรู้และความสามารถที่จะทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นกับชาวบ้านได้ ในขอบเขตที่กว้างขวางมาก พระสงฆ์และประชาชนจะดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในแต่ละชุมชนด้วยความสัมพันธ์อันใกล้ชิดประชาชนก็จะเพิ่มความศรัทธาในพระพุทธรูป

ศาสนาจากความจนเจือที่ไม่หวังผลตอบแทนของพระสงฆ์ ชาวบ้านจะไม่ละทิ้งศาสนาพุทธและจะตั้งใจช่วยเหลือ ในการต่อสู้กับปัญหาการครองชีพและการแก้ไขปรับปรุงสภาพชีวิตและสภาพแวดล้อมของชุมชนให้ดีขึ้นร่วมกับพระสงฆ์ ความรับผิดชอบต่อการพัฒนาชุมชนของพระสงฆ์เป็นการตอบสนองทางจิตวิทยาอันเกิดจากความใกล้ชิดที่มีมาอย่างต่อเนื่องกับบุคคลและสังคมแวดล้อม^{๕๕} หรืออย่างทีนีลส์ มุลเดอร์ ได้เคยแสดงทัศนะไว้ว่า

...การที่คนไทยทั่วไปแสดงพฤติกรรมทางศาสนา ก็เนื่องจากแรงจูงใจที่ต้องการทำความดี เพราะการทำ ความดีนั้นจะเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความมั่นคงทางสังคม คือความมีเกียรติและคนนับหน้าถือตา เมื่อพระสงฆ์เป็น ผู้ชักชวนให้ชาวบ้านทำกิจกรรมในการพัฒนาต่างๆ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้นำก็น่าจะมีโอกาสประสบความสำเร็จ เพราะกิจกรรมเหล่านั้นเป็นสิ่งที่คนทั่วไปเห็นว่า เป็นการทำบุญทำกุศลอย่างหนึ่ง^{๕๖}

การที่พระสงฆ์เข้าช่วยเหลือพัฒนาชุมชน ไม่ว่าจะด้วยเจตนาอย่างใด ก็มีลักษณะช่วยรัฐพัฒนากันเมือง ซึ่งเป็นพื้นฐานของการเมืองแบบประชาธิปไตย ที่ให้ทุกคนร่วมมือกันพัฒนากันเมืองด้วยความสมัครใจรวมทั้งงานพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ก็มีผลกระทบต่อการสร้างความสามัคคีในหมู่คณะการจัดตั้งกลุ่มพลังชนบท การให้ข่าวสารการเมืองแก่ประชาชน^{๕๗} ซึ่งมีความสำคัญต่อระบบการเมืองแบบประชาธิปไตยทั้งสิ้น จากการวิจัยพบว่า ผู้ที่มีระดับข่าวสารการเมืองสูงกว่า จะรับรู้และเห็นความสำคัญของบทบาทหน้าที่ของสถาบันและองค์การต่าง ๆ ของรัฐมากกว่าผู้ที่มีระดับข่าวสารการเมืองต่ำกว่านอกจากนั้นผู้ที่มีข่าวสารการเมืองมากกว่า จะมีอัตราการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองและมีอัตราการไปใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้งที่เกิดจากความสำนึกของตนเอง สูงกว่าผู้ที่มีระดับข่าวสารการเมืองต่ำกว่าอีกด้วย^{๕๘}

ดังนั้น ถ้ารัฐบาลมีโครงการอบรมพระสงฆ์นักพัฒนา หรือหน่วยงานใดองค์การใดมีหน้าที่ดังกล่าว สมควรเพิ่ม

เนื้อหาการอบรมในทำนองให้พระสงฆ์สามารถไปวางพื้นฐานการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตยยิ่งขึ้น ทั้งโดยการเลือกหลักพุทธธรรมที่สอดคล้องกับประชาธิปไตยและการเลือกสรรวิธีการวางพื้นฐานดังกล่าว เช่น การรวมกลุ่มพลังชาวบ้านอย่างถาวรในรูปสหกรณ์ การให้ข่าวสารการเมืองแก่ประชาชนอย่างถูกต้องชัดเจน สม่าเสมอและในปริมาณที่มากพอโดยการอาศัยสื่อต่างๆ ของวัด เพราะการเพิ่มเติมสิ่งเหล่านี้เข้าไปในกระบวนการพัฒนาชนบทเท่ากับเป็นการพัฒนาการเมืองขึ้น พื้นฐานของชาวบ้าน และจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประชาธิปไตยของสังคมไทยในอนาคต

ข้อเสนอแนะในการวิจัยต่อไป

การที่จะให้พระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการเผยแพร่ประชาธิปไตยในกระบวนการพัฒนาชนบทนั้น แม้ว่า จะแน่ใจว่าพระสงฆ์ไทยมีความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยมากกว่าอำนาจนิยม ทั้งด้านหลักการ วิธีการและวิถีชีวิต แต่เราก็นำมีความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับ ปัจจัยด้านอื่นๆ ที่จะเข้ามาช่วยเพิ่มพูนความเชื่อทางการเมืองแบบประชาธิปไตยของพระสงฆ์ เพื่อที่จะให้พระสงฆ์ สามารถนำไปใช้แทรกในกระบวนการพัฒนา ชุมชนของท่านได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องวิจัยเพิ่มเติมใน ๓ ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

๑. ปัจจัยที่มีโอกาสต่อการทำให้พระสงฆ์มีความเชื่อในหลักการประชาธิปไตยเพิ่มขึ้น ปัจจัยที่น่าจะวิจัยได้แก่ การรับข่าวสารการเมืองการมีความรู้ลึกซึ้งทางการเมือง และพฤติกรรมทางการเมืองของพระสงฆ์ทั่วไป

๒. ปัจจัยที่มีโอกาสต่อการทำให้พระสงฆ์มีความเชื่อในวิธีการประชาธิปไตยเพิ่มขึ้น ปัจจัยที่น่าจะวิจัยได้แก่ วิธีการปกครองภายในวัด ทั้งในเมืองและในชนบท และวิธีการปกครองคณะสงฆ์ไทยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ เพราะปัจจัยทั้งสองนี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ตามหน้าหนังสือพิมพ์อยู่เป็นประจำทั้งในหนังสือพิมพ์สยามรัฐและมติชน

๓. ปัจจัยที่มีโอกาสทำให้พระสงฆ์มีความเชื่อในวิถีชีวิตประชาธิปไตยเพิ่มขึ้น ปัจจัยที่น่าจะวิจัยได้แก่ วิถีชีวิตของพระสงฆ์ภายในวัดและงานอดิเรกหรืองานอาชีพ ที่สองรองจากอาชีพพระภิกษุ

การวิจัยในประเด็นเหล่านี้จะสามารถนำมาใช้ในการปรับทัศนภาพของพระสงฆ์ที่มีต่อการเมืองได้ ให้เอื้ออำนวยต่อระบบประชาธิปไตย แต่มิได้หมายความว่าสภาพที่เป็นอยู่ในขณะนี้ขัดขวางระบบประชาธิปไตย เพียงแต่การวิจัยเพิ่มเติมในสิ่งเหล่านี้ จะได้ข้อมูลเพิ่มขึ้นในส่วนที่จำเป็นจะต้องนำมาปรับปรุงพระสงฆ์ ในปัจจุบัน เพราะจากการวิจัยที่ผ่านมา พระสงฆ์ บางกลุ่มยังมีความเชื่อในหลักการ วิธีการและวิถีชีวิตแบบอำนาจนิยมหรืออาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์ในกรุงเทพมหานครมีแนวโน้มของความเชื่อทางการเมืองในลักษณะผสมผสานระหว่างประชาธิปไตยกับอำนาจนิยม โดยมีความโน้มเอียงที่จะเชื่อประชาธิปไตยมากกว่าอำนาจนิยมเท่านั้น

ประเด็นที่น่าจะวิจัยต่อไปอีก ก็คือการตรวจสอบสถานภาพของพระสงฆ์อีกครั้งหนึ่งอย่างรอบด้าน โดยเฉพาะระบบปรียัติธรรมของคณะสงฆ์ เพราะการวิจัยที่ผ่านมาสนใจเฉพาะระบบปรียัติธรรม ๒ แผนก คือ แผนกนักธรรมและเปรียญธรรม แต่ระบบการศึกษาของพระสงฆ์ได้ขยายขอบเขตรวมเอาหลักวิชาสามัญเข้าไปด้วย แล้วจัดตั้งเป็นโรงเรียนประเภทต่างๆ จนถึงระดับมหาวิทยาลัยสงฆ์ ฉะนั้นจึงควรศึกษาระบบการศึกษาของสงฆ์และเปรียบเทียบระหว่างระบบปรียัติธรรม ระบบปรียัติธรรมสามัญและระบบปรียัติธรรมอุดมศึกษา ซึ่งในแต่ละระบบมีสำนักศึกษาของตนโดยเฉพาะ จึงสะดวกต่อการศึกษาวิจัยอย่างมาก

นอกจากการตรวจสอบสถานภาพด้านปรียัติธรรมแล้ว การวิจัยครั้งต่อไปควรขยายพื้นที่การวิจัยออกไปสู่ต่างจังหวัดบ้าง แม้ว่าพระสงฆ์ที่จำกัอยู่ในกรุงเทพมหานครจะเป็นพระสงฆ์ที่มาจากต่างจังหวัดส่วนใหญ่ แต่ก็ยังเป็นพระสงฆ์ที่มีได้จำพรรษาอยู่ในต่างจังหวัด

นาน ๆ การศึกษาเปรียบเทียบทางพื้นที่อาจได้แง่คิด หรือแง่การวิเคราะห์ในทางสังคมวิทยาการเมืองบางประการก็ได้ ถ้าจะศึกษาเฉพาะพื้นที่ในชนบท น่าจะแบ่ง พระสงฆ์ออกเป็น ๒ กลุ่มศึกษา คือกลุ่มหนึ่งเป็น ของผู้นำท้องถิ่น อีกกลุ่มหนึ่งเป็นพระธรรมดา เพื่อ เปรียบเทียบค้นหาความเชื่อทางพุทธศาสนาและความ เชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ทั้งสองกลุ่มนี้ว่าอะไรเป็น

ปัจจัยส่งเสริมและอะไรเป็นปัจจัยอุปสรรค โดยกลับไป ตรวจสอบแนวความคิดดั้งเดิมที่ว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพล หรือสำคัญต่อความเชื่อทางพุทธศาสนาและความเชื่อ ทางการเมืองของพระสงฆ์เป็นปัจจัยที่มาจากทั้งภายนอก และภายในคณะสงฆ์ ถ้าสามารถค้นคว้าตัวแปรอื่น ๆ ดังที่ได้สรุปไว้ใน ๓ ประเด็นใหญ่ก็จะยิ่งช่วยให้แนว ความคิดนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การอ้างอิง

๑. David Easton, 'An Approach to the Analysis of Political System,' *World Politics*, 9(April, 1957), pp. 383-400.
๒. Gabriel A. Almond and G. Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics : System Process and Policy* (Boston : Little, Brown and Company, 1978), pp. 9-12.
๓. ปรับแนวความคิดมาจาก Talcott Parsons and Edward A. Shils (eds.), *Toward a General Theory of Action* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950), part 2.
๔. ตัวอย่างเช่น Somboon Suksamran, *Buddhism and Politics in Thailand* (Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 1982).
๕. เป็นต้นว่าหลักอริยสัจ เบญจขันธ์และไตรลักษณ์.
๖. ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *พระพุทธศาสนาและโลกในพระพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ 'สยามรัฐ', ๒๕๒๐), หน้า ๑๑๑-๑๑๒.
๗. *แถลงการณ์คณะสงฆ์*, เล่ม ๕๒ (พ.ศ. ๒๕๐๗), หน้า ๑๙๖-๑๙๗.
๘. พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 'บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน,' ใน *พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน* (กรุงเทพฯ : สยามสมาคม, ๒๕๑๓), หน้า ๔๑-๔๒.
๙. *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๗-๑๔.
๑๐. พระมหาสมทรง, *บทบาทของวัดและพระสงฆ์ไทยในอนาคต* (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, ๒๕๒๕), หน้า ๒๐.
๑๑. พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 'บทบาทของพระสงฆ์ไทยในปัจจุบัน,' หน้า ๑๙-๒๐.
๑๒. จานงค์ ทองประเสริฐ, *พระพุทธศาสนากับสังคมและการเมือง* (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๒๐), หน้า ๘๑.
๑๓. พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, 'บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมไทยปัจจุบัน,' หน้า ๑๔.
๑๔. David Easton, *A Framework of Political Analysis* (Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, Inc., 1959), p.112.

๑๕. William J. Klausner, "The Thai Sangha and National Development," *Visakha Puja B.E. 2521 (1978)* (Bangkok : The Buddhist Association of Thailand, 2521) pp. 30-35.

๑๖. J.A. Niels Mulder, *Monks, Merit and Motivation* (Illinois : Northern Illinois University Center for Southeast Asian Studies, 1973), p.44.

๑๗. สมบูรณ์ สุขสำราญ, *พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗) : หน้า ๑๓๔-๑๓๘.

๑๘. พรศักดิ์ ฝ่องแผ้ว, *ข่าวสารการเมืองของคนไทย* (กรุงเทพฯ : เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๔๐.